

Бисенғали Ақмарал Зиһол-Ғабденқызы

Қазақ және түрік тілдеріндегі жаңа қолданыстардың лингвокогнитивтік даму жүйесі (газет лексикасы (1995-2015 жж.) негізінде)

«6D021200 – Түркітану» мамандығы бойынша философия ғылымдарының докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациялық жұмыстың
АҢДАТПАСЫ

Зерттеу жұмысының жалпы сипаттамасы

Жаһандану дәуіріндегі саяси-экономикалық, ғылыми-техникалық, мәдениаралық қарқынды байланыстар нәтижесінде қазақ және түрік тілдерінің лексикалық құрамының даму үдерісі сандық та, сапалық та жаңа деңгейге көтерілді.

Осыған орай, тәуелсіздік заманындағы интеграциялық даму үдерісі тілдік санаға да өзгерістер әкеліп, тілдің кешенді қоғамдық қызметін жандандыра түсті.

Соған сәйкес қазақ тіл білімінде сөзді жаңа тілтанымдық үлгіде қарастырудың когнитивтік астарларын ашуға арналған зерттеулер жүргізіле бастады.

Осындай жаңару // әлеуметтену үдерісін ертерек кезеңде басынан өткерген түрік тілімен салыстырғанда қазақ тілінің қазіргі таңдағы мемлекеттік мәртебесіне сәйкес әлеуметтік, жұмсалымдық, қоғамдық, коммуникативтік қызметінің ерекше өзектелу үрдісі, өрісінің кеңеюі, негізінен, тәуелсіздік кезеңде дәстүрлі қазақ сөзі негізінде қалыптасуы жаңартылған (семантикалық), жаңадан жасалған (сөзжасамдық) баламалары арқылы жүзеге асуда.

Бұл кешенді қызметті анықтауда зерттеуші ұстанатын және тіл иесімен бірге ой-танымын байлайтын қазығы – оның бүкіл рухани қазынасын жинақтап сақтайтын ұлттық тіл деректерін халық тарихымен, мәдениетімен, ой танымымен, жан ілімімен бірлікте қарайтын қазіргі тіл білімінің антропоөзектік бағыты. Қазіргі таңда тіл арқылы жасалған әлемнің тілдік бейнесі қазақ тіл білімінде лингвокогнитивтік тұрғыдан жан-жақты қарастырылуда.

Жаңа ұғым мен таным кеңеюіне байланысты көбінесе газет лексикасында туатын жаңа қолданыстарды да адамның табиғи динамикалық танымына белгілі деңгейде өлшем бола алатын когнитивтік құрылым ретінде арнайы қарастыру аса маңызды.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Диссертациялық жұмыс қазақ және түрік баспасөзінде белгілі бір уақыт аралығында (1995-2015 жж.) жарияланған жаңа қолданыстардың тілде орнығу // орнықтау, кей жағдайларда терминге ұласу үдерістерін өзара салыстырып, лингвокогнитивтік тұрғыдан зерттеуге арналған.

Жаңа лексикалық бірлік ретінде жаңа қолданыстар болмысын танымдық негізде арнайы қарастыруды мақсат еткен бұл жұмыстың өзектілігін

айқындауда тақырыпқа сай тілдік бірліктердің коммуникативтік-прагматикалық сипатын оның семасиологиялық, ономасиологиялық, когнитивтік қырларымен сабақтастықта зерттеудің мәні ерекше.

Біздің жұмысымыздың өзегі – қазақ және түрік тілдеріндегі жаңа қолданыстарды лингвокогнитивтік талдау мен салыстыруда олардың ономасиологиялық негізін уәжтанумен байланыста зерттеу.

Зерттеу жұмысының нысаны. Қазақстан және Түркия баспасөзінде белсенді қолданылған қоғамдық-әлеуметтік, мәдени-тарихи және экономика салаларындағы жаңа қолданыстар.

Зерттеу жұмысының пәні. Қазақ және түрік баспасөзінде қолданылған жаңа қолданыстардың лингвокогнитивтік аспектісі.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. **Зерттеудің мақсаты** – қазақ және түрік тілдеріндегі жаңа қолданыстардың лингвокогнитивтік даму жүйесін жан-жақты зерттеу.

Диссертация мақсатына сәйкес зерттеу жұмысында мынадай **міндеттер** алға қойылды:

- қазақ және түрік тілдеріндегі жаңару үдерісін тарихи-әлеуметтік және қазіргі тілдік жағдаятпен сабақтастыра сипаттау (*тіл~қоғам, тіл~мәдениет, тіл~ғылым // техника, тіл~бизнес, тіл~экономика, тіл~жаһандану, тіл~дін (имандылық)* т.б. контексінде);

- қазіргі қазақ тіл білімінде қолданылып жүрген «жаңа қолданыс» және «неологизм» ұғымдарының анықтамаларын салыстырып, ерекшеліктерін көрсету;

- Ресей және Еуропа ғалымдарының неологиялық және неографиялық еңбектеріне ғылыми-сипаттамалық талдау беру;

- түрік тіліндегі жаңа қолданыстардың қалыптасуына ықпал еткен экстралингвистикалық факторларды түрік тілінің дамуының тарихи кезеңдері мен саяси реформалық сипатымен сабақтастырып, сипаттау;

- жаңа атау үдерісіндегі ономасиологиялық жүйенің лингвокогнитивтік уәжділігін айқындау;

- жаңа қолданыстардың антропоэзектік сипаты мен ұлттық кодын қазақ, түрік баспасөзіндегі метафоралық және фразеологиялық тілдік бейнесі негізінде ашу;

- қазақ және түрік медиабейнесіндегі жаңа қолданыстардың прагматикалық және кумулятивтік қызметін зерттеу.

Диссертациялық зерттеудің дереккөзі ретінде 1995-2015 жылдар аралығындағы қазақ және түрік мерзімді баспасөзі, атап айтқанда: «Егемен Қазақстан», «Жас алаш», «Айқын», «Алматы ақшамы», «Ана тілі», «Қазақ әдебиеті» және «Hürriyet», «Milliyet», «Sabah», «Vatan», «Zaman», «Қазақстан-Zaman» газеттері қарастырылды.

Талдау **материалы** ретінде қарастырылған мәтіндерден 677 тілдік бірлік алынды (342 – қазақша, 335 – түрікше).

Сонымен қатар қазақ, орыс және түрік тілдеріндегі лексикографиялық еңбектердің деректері пайдаланылды: «Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар» (1985, 1990), «Жаңа атаулар: Қазақ лексикасындағы жаңа

қолданыстар» (1992), «Қысқаша когнитивтік терминдер сөздігі» (2002), 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (2006-2011), «Толковый словарь русского языка начала XXI века. Актуальная лексика» (2006), «Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика» (2006), «Саяси түсіндірме сөздік» (2007), «Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі» (2007), «Орысша-қазақша заңдық түсіндірме сөздік-анықтамалық» (2008), 1 томдық «Қазақ сөздігі» (2013); түрік сөздіктері: “Ayaktopu Terimleri Sözlüğü” (1974), “TDK, Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü” (2007), “Açıklamalı Yeni Kelimeler Sözlüğü”, “TDK, Derleme Sözlüğü” (2008) 8 Cilt, “TDK, Tarama Sözlüğü” (2009), «XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü» (2009), “TDK, Büyük Türkçe Sözlük” (2011) Tek Cilt.

Зерттеу әдістері мен тәсілдері. Диссертациялық жұмыстың мақсат-міндеттеріне сәйкес синхрондық тұрғыдан салыстырмалы, тарихи-салыстырмалы, контрастивтік, когнитивтік интерпретация әдістері қолданылып, жинақталған тілдік бірліктерді жүйелеу, топтау, концептуалдық, мәнмәтіндік талдау тәсілдері пайдаланылды.

Зерттеудің теориялық және әдістанымдық негіздері. Қазақ және түрік тілдеріндегі жаңа қолданыстардың лингвокогнитивтік даму жүйесін зерттеу барысында жасалған тұжырымдар мен нәтижелер санадағы жаңару мен тілдегі жаңа сөзжасам үдерісін жете тануға септігін тигізіп, лексикология, семасиология, терминжасам, лингвокогнитология, ономасиология салаларына да өзіндік деңгейде үлес қосады.

Жұмыстағы жаңа қолданыстардың түркі тілдеріне ортақ ассимиляциялану мүмкіндігінің сарапталуы, сондай-ақ қазақ және түрік тілдеріндегі жаңа қолданыстардың қалыптасу ерекшеліктері мен қағидаттарын лингвокогнитивтік тұрғыдан салыстырмалы түрде талдауға талпыныс осы мәселенің түркітанудағы ғылыми негізін жетілдіре түседі.

Жаңа сөзжасам мәселесі мен оның когнитивтік аспектісіне қатысты: Н.М.Шанский, А.А.Уфимцева, Т.В.Попова, Н.З.Котелова, В.И.Заботкина, С.И.Тогоева, А.Вежбицкая, В.Н.Телия, Е.С.Кубрякова т.б. ресейлік ғалымдардың тұжырымдары жұмыста ғылыми-әдістемелік тұрғыдан пайдаланылды.

Жаңа ұғымды атауға байланысты жаңа қолданыс мәселелелерінің қазақ тіл білімінде талқылануы мен ұлттық сипаттағы жаңа сөздердің когнитивтік аспектілерінің қалыптасуына үлес қосқан: Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Ө.Айтбайұлы, Б.Қалиұлы, Н.Уәли, А.Алдашева, Қ.Қадырқұловтың т.б. және когнитивистика саласына қатысты қазақстандық ғалымдар: Г.Г.Гиздатов, Э.Д.Сулейменова, Ш.Жарқынбекова, С.Ақаев, Қ.Айдарбек, Э. Оразалиева, С.Исақова, Н.Аитова т.б. еңбектерінің ғылыми тұжырымдары жан-жақты қарастырылды.

Газет лексикасының қоғамдық-әлеуметтік қызметінің тарихи даму барысын арнайы зерттеген: Б.Әбілқасымов, С.Исаев, Б.Момынова, Ш.Мәжітаева, Қ.Есенова, Ж.Ибраева т.б. ғалымдардың зерттеулері де жұмыста тиімді пайдаланылды.

Түрік тілінің терминологиялық қорының қалыптасу, реттелу мәселесі: V.Brendemoen, R.Dankoff, G.L.Lewis, Ahmet Besim Atalay, Mehmet Fuat

Köprülü, Zeki Velidi Togan, Ahmet Caferoğlu, Reşit Rahmeti Arat, Hasan Tahsin Banguoğlu, Vecihe Hatipoğlu Kılıçoğlu, Hasan Eren, Zeynep Korkmaz, Osman Nedim Tuna, Muharrem Ergin, Talat Tekin, Doğan Naci Aksan, Emin Özdemir, Necmettin Hacıeminoğlu, Şinasi Tekin, Berke Vardar, Mustafa Canpolat, Tuncer Gülensoy, Hamza Zülfikar, Ahmet Bican Ercilasun, Ahmet Topaloğlu, Süer Eker т.б. түркиялық және шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде қамтылған.

Зерттеу жұмысының тәжірибелік маңызы. Баспасөз тілінің лингвокогнитивтік аспектісіне мән беру қазіргі қоғамдағы тілдік қолданыс прагматикасына қатысты диссертацияның практикалық маңызын айқындайды: рухани-әлеуметтік жаңғыртуларға сай тілді жаңа деңгейге көтеретін ежелден қалыптасқан ұлттық таным мен ой-өрістің мәнін заманауи мемлекеттік мүддеге ұластыру; қоғамның түрлі саласындағы кәсіби сөздік қордың жаһандану үлгісін зерттеу; тіл иесі санасымен байланыстырып, біріздендіру; төл ғылыми тілде сөйлету т.б.

Зерттеу нәтижесі ретінде берілген қазақша-түрікше және түрікше-қазақша сөзтізбе материалдарын күнделікті қоғамдық-әлеуметтік қолданыс тәжірибесін кеңейтуде, түркі тілдеріне ортақ терминологиялық қор мен қазақ тілінің ұлттық корпусын түзуде, түркі тілдерінің салыстырмалы, терминологиялық, лингвомәдени т.б. сөздіктерін құрастыру барысында қолдануға болады.

Зерттеу барысында қарастырылған тілдік деректер мен соған қатысты жасалған тұжырым-түйіндер қазақ тіл білімінің лексикография, неология, неография т.б. салаларын жетілдіріп, қалыптастыруға өзіндік үлес қоса алады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

- алғаш рет қазақ және түрік тілдерінің ішкі әлеуетіне сүйеніп жасалған, жаңару үдерісі нәтижесінде қалыптасқан жаңа қолданыстар өзара салыстырылды;

- алғаш рет белгілі бір кезеңдегі (1995-2015 жж.) қазақ және түрік баспасөзінен жинақталған жаңа қолданыстардың лингвокогнитивтік негіздері салыстырылып, зерттелді;

- алғаш рет жаңа атаулардың санадағы жаңару үдерісімен байланысы қазақ және түрік тілдеріндегі газет мәтіндерін қазіргі тілдік-әлеуметтік жағдаятқа сай *тіл~қоғам, тіл~мәдениет, тіл~ғылым // техника, тіл~бизнес, тіл~экономика, тіл~жаһандану, тіл~дін (имандылық)* сабақтастығында талдау арқылы ашылды;

- жаңа қолданыстардың екі ел лексикасына қабылдануына ықпал еткен экстралингвистикалық факторлар көрсетілді;

- қазақ және түрік баспасөзінде шеттілдік баламаларды қолдану үрдісі жаһандану заманының антропоэлекттік сипаты ретінде дәйектелді;

- қазақ және түрік медиабейнесіндегі танымдық-ақпараттық құрал ретіндегі жаңа қолданыстарда ұлттық кодтың сақталу белгілері, кумулятивтік, прагматикалық сипаты ғылыми-тәжірибелік тұрғыдан алғаш рет талданды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

- қазақ және түрік тілдеріндегі жаңару үдерісі тарихи-әлеуметтік және қазіргі тілдік жағдаятпен сабақтастыра сипатталды (*тіл-қоғам, тіл-мәдениет, тіл-ғылым // техника, тіл-бизнес, тіл-экономика, тіл-жаһандану, тіл-дін* т.б. контексінде);

- қазіргі қазақ тіл білімінде қолданылып жүрген «жаңа қолданыс» және «неологизм» ұғымдарының анықтамалары салыстырылып, ерекшеліктері көрсетілді;

- Ресей және Еуропа ғалымдарының неологиялық және неографиялық еңбектеріне ғылыми-сипаттамалық талдау берілді;

- түрік тіліндегі жаңа қолданыстардың қалыптасуына ықпал еткен экстралингвистикалық факторлар түрік тілінің дамуының тарихи кезеңдері мен саяси реформалық сипатымен сабақтастырылып, сипатталды;

- жаңа атау үдерісіндегі ономасиологиялық жүйенің лингвокогнитивтік уәжділігі айқындалды;

- жаңа қолданыстардың антропоэзектік сипаты мен ұлттық коды қазақ, түрік баспасөзіндегі метафоралық және фразеологиялық тілдік бейнесі негізінде ашылды;

- қазақ және түрік медиабейнесіндегі жаңа қолданыстардың прагматикалық және кумулятивтік қызметі зерттелді.

Зерттеудің жариялануы мен мақұлдануы. Зерттеу жұмысының басты нәтижелері 11 ғылыми мақалада жарияланды: Скопус мәліметтер базасында 2 мақала, шетелдік халықаралық конференциялар жинағында 2 мақала, отандық халықаралық конференциялар жинағында 1 мақала, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті (БҒСБК) ұсынған тізімге енетін журналдарда 4 мақала, «Тілтаным» журналында 1 мақала, «Международный журнал экспериментального образования» журналында (Ресей жаратылыстану ғылымдары академиясы, Ресей Федерациясы) 1 мақала жарияланды.

Сонымен қатар, Lap Lambert Academic Publishing (Германия) халықаралық баспа үйінде 1 монография жарияланды.

Диссертация құрылымы. Диссертация кіріспе, үш тарау, қорытынды, пайдаланылған әдебиеттер тізімі, 6 кесте және 1 суреттен тұрады.